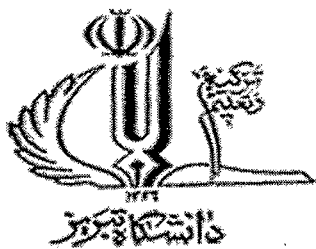




۱۰۷۲۱۴

۱۹۵۰ مارچ ۱۷
۱۷۰۲۴



دانشکده علوم انسانی و اجتماعی
گروه تاریخ

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد رشته تاریخ گرایش

ایران دوره اسلامی

عنوان

اوضاع سیاسی قفقاز از سقوط صفویه تا آغاز قاجاریه

استاد راهنما

دکتر مقصود علی صادقی

استاد مشاور

دکتر علیرضا خزائلی

پژوهشگر

عبداله قادری

دفتر اطلاع‌رسانی و کتابخانه
کتابخانه مرکزی
تهران

۱۳۸۷ / ۱۰ / ۲۱

مهر ۱۳۸۷

۱۰۶۲۱۴

نام خانوادگی : قادری	نام : عبدالله
عنوان پایان نامه : اوضاع سیاسی قفقاز از سقوط صفویه تا آغاز قاجاریه	
استاد راهنما : دکتر مقصود علی صادقی	
استاد مشاور : دکتر علیرضا خزائلی	
مقطع تحصیلی : کارشناسی ارشد	رشته : تاریخ
گرایش : ایران دوره اسلامی	
دانشگاه : تبریز دانشکده : علوم انسانی و اجتماعی تاریخ فارغ التحصیلی : تعداد صفحه	
واژه های کلیدی : قفقاز ، ارمنستان ، داغستان ، قراباغ ، گرجستان ، شروان ، اران ، افشاریه ، زندیه	

چکیده :

نواحی قفقاز از فاصله سقوط دولت صفویه تا اوایل حکومت قاجار (۱۲۰۹ - ۱۱۳۵ هـ . ق) از جمله مناطقی بوده اند که به واسطه نزدیکی به دولت روسیه و توسعه طلبی این دولت و سیاستهای بعضاً نادرست نادرشاه افشار در این منطقه و همچنین فروپاشی حاکمیت دولت ایران پس از مرگ او دچار آشفتگی های شدید داخلی شده و سرانجام تا آغاز جنگ های ایران و روس در اوایل دوره قاجاریه به تدریج از پیکره دولت ایران جدا گردیده اند .

توسعه طلبان روس این رویارویی را پیگیری شرافتمندانه منافع ملی خود در زمینه های دفاعی ، تجاری و پیشبرد تمدن به رغم مخالفت دولتی عقب مانده و بی توجه به خیر و صلاح عموم ، قلمداد کرده اند .

مهمترین عاملی که باعث تشدید و خامت اوضاع در این منطقه گردید فروپاشی دولت مرکزی ایران (صفویه) و آشفتگی های پس از آن و از سوی دیگر به قدرت رسیدن پطر کبیر امپراتور مدبر و قدرتمند در روسیه بود که می خواست روسیه را به صورت یکی از قدرت های برتر در اروپا درآورد و بدون شک یکی از سیاست های توسعه طلبانه آنان تصرف نواحی قفقاز از جمله داغستان - گرجستان - ارمنستان - قراباغ و شروان بوده است و همین سیاست اشغالگرانه روس ها از یک طرف و ظلم و ستم برخی از حکام ایرانی که از سوی دولت ایران در آن مناطق منصوب می شدند و تا حدودی اشتراکات مذهبی روسیه به بهانه حمله چند قبیله داغستانی به شروان در سال ۱۷۲۱ م / ۱۱۳۳ هـ و گشتار تعدادی از بازرگانان روس در این ناحیه خود را آماده لشکرکشی به ایران نماید و از آن زمان دخالت روسیه در منطقه قفقاز شروع شد و با سقوط دولت صفویه و مرگ پطر در روسیه متوقف نشد.

استقرار دولت افشاریه در ایران و روی کار آمدن نادر شاه در سال ۱۱۴۸ هـ . ق و حملات او به داغستان ، هر چند باعث پاره ای شورش های محلی در این منطقه گردید ، اما سرانجام نادر توانست آنها را خاموش نماید . به هر حال بخش های زیادی از منطقه قفقاز در تمام دوران صفویه و افشاریه مطیع دولت ایران بودند .

در زمان حکومت زندیه به دلیل تضعیف مرکزیت سیاسی ، بعضی از ایالت های قفقاز (شروان - گرجستان) ابتدا ادعای استقلال کردند و به هنگام زمامداری کاترین دوم امپراتور روسیه ، تحت حمایت این کشور در آمدند . اما همچنان بخشهای مهمی از قفقاز اطاعتی ظاهری از دولت زندیه داشتند .

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

مقدمه

فصل اول : کلیات ۲

- ۱-۱- تعریف و تحدید موضوع ۲
- ۲-۱- بیان مسئله پژوهش ۲
- ۳-۱- طرح سؤال های پژوهش ۲
- ۴-۱- اهمیت موضوع و ضرورت تحقیق ۳
- ۵-۱- بیان اهداف تحقیق ۳
- ۶-۱- تعریف مفاهیم ۴
- ۷-۱- پیشینه تحقیق و پایه های نظری ۷
- ۸-۱- روش تحقیق ۸
- ۹-۱- بررسی و نقد منابع ۸
- الف - تاریخ های سلسله ای ۹
- ب - سفرنامه ها ۱۴
- ج - تحقیقات جدید ۱۵

فصل دوم : نگاهی به تاریخ و جغرافیای قفقاز از آغاز تا اوایل حکومت افشاریه ۲۰

۱-۲- جغرافیای قفقاز و ساکنین آن ۲۱

۲-۲- قفقاز در دوران باستان ۲۵

۳-۲- قفقاز از حمله اعراب تا اوایل دولت صفویه ۳۳

۴-۲- قفقاز در دوره صفویه و سلطه افغانان بر ایران ۴۲

فصل سوم : اوضاع سیاسی قفقاز در دوره افشاریه ۵۱

۱-۳- تأسیس سلسله افشاریه در ایران (۱۱۴۸ - ۱۲۰۹ هـ. ق) ۵۲

۲-۳- اوضاع سیاسی داغستان ۶۰

۳-۳- اوضاع سیاسی قراباغ ۸۵

۴-۳- اوضاع سیاسی شکی ۹۵

۵-۳- اوضاع سیاسی شروان ۹۸

۶-۳- اوضاع سیاسی گرجستان ۱۰۱

۷-۳- اوضاع سیاسی ارمنستان ۱۱۲

فصل چهارم : اوضاع سیاسی قفقاز در دوره زندیه ۱۲۰

۱-۴- تأسیس سلسله زندیه در ایران ۱۲۱

۲-۴- اوضاع سیاسی قفقاز در دوره زندیه ۱۲۶

الف - اوضاع سیاسی قبه و دربند ۱۲۶

ب - اوضاع سیاسی قرا باغ ۱۳۲

ج - اوضاع سیاسی گرجستان ۱۳۶

نتیجه گیری ۱۴۳

منابع و مأخذ ۱۴۵

ضمیمه ۱۵۴

فهرست اعلام ۱۶۰

اسامی ۱۶۰

اماکن ۱۷۰

مقدمه

سرزمین قفقاز، سرزمین اقوام گوناگون و چشم اندازهای جغرافیایی متفاوت، در همسایگی شمال غربی ایران، با وجود علائق مشترک دینی و فرهنگی، پس از معاهده های تحمیلی گلستان و ترکمنچای در دوره زمامداری فتحعلی شاه قاجار، از ایران جدا شد.

اگر چه سرزمین قفقاز از نظر سیاسی، در اثر معاهده های یاد شده و با ترسیم مرزهای سیاسی از ایران جدا شد، ولی از نظر فرهنگی و دینی ارتباط بین ایران و قفقاز تا برقراری حکومت کمونیستی برقرار بود. پس از اقتدار حکومت شوروی در قفقاز، ارتباط ایران با سرزمینهای آن سوی ارس قطع شد.

واژه های قفقاز، ماوراء قفقاز، شروان، داغستان، قراباغ، گرجستان، ارمنستان، نخجوان و از این قبیل واژه هایی هستند که در اذهان مردم مفهوم مکانی یکسانی ندارند. حدود و ثغور این مکان ها برای بسیاری از مردم ناشناخته است، در حالی که از نظر احساسی همه آنها آشنا و صمیمی اند. هنوز هم وقتی گفتگو از قفقاز به میان می آید، هفده شهر قفقاز به ذهن خطور می کند که یادآور معاهده های ایران و روس است در حالی که نقاط جدا شده از ایران نه تنها شامل هفده شهر، بلکه نقاطی بود که قلمرو کنونی قفقاز جنوبی (آذربایجان، گرجستان، ارمنستان) و داغستان را در بر می گرفت.

قفقاز از جمله مناطق استراتژیکی جهان است و امروزه همچنان موقعیت خود را حفظ نموده است. این منطقه از دوران باستان و بعد از آن مورد توجه دولت های وقت بوده است و به همین خاطر در این منطقه نزاعهای زیادی به وقوع پیوسته و آسیب های زیادی به این منطقه وارد شده است.

در مورد منطقه قفقاز تاکنون کتابها و مقالات چندی درباره هر یک از جمهوریهای آن چه به صورت مستقل یا بخشی از مجموعه در ایران منتشر شده است (چه به صورت تألیف یا ترجمه) اما تاکنون

راجع به اوضاع سیاسی قفقاز از سقوط صفویه تا آغاز قاجاریه کتاب مستقلی به رشته تحریر در نیامده است .

با راهنمایی استاد گرامی جناب دکتر صادقی این موضوع را انتخاب نمودم و پس از بررسیهای فراوان این مجموعه به چند فصل تقسیم گردید .

در فصل اول آن که کلیات است ، مواردی که در هر پایان نامه لازم است به رشته تحریر درآمده است . در فصل دوم آن « نگاهی به تاریخ و جغرافیای قفقاز از آغاز تا اوایل حکومت افشار » است که در این فصل موضوعات ذیل مورد بررسی قرار گرفت : جغرافیای قفقاز و ساکنین آن ، قفقاز در دوران باستان ، قفقاز از حمله اعراب تا اوایل دولت صفویه ، قفقاز در دوره صفویه و سلطه افغانان بر ایران . در فصل سوم « اوضاع سیاسی قفقاز در دوره افشاریه » مورد بررسی قرار می گیرد . این فصل شامل مباحث : اوضاع سیاسی داغستان ، قراباغ ، شکی ، شروان ، گرجستان و ارمنستان است .

در فصل چهارم « اوضاع سیاسی قفقاز در دوره زندیه » مورد بررسی قرار می گیرد . این فصل شامل مباحث : اوضاع سیاسی قبه و دربند ، قراباغ و گرجستان است . این فصل در رابطه با فصل سوم مختصر است و این بدان علت است که در منابع دوره زندیه کمتر از اوضاع سیاسی قفقاز سخن به میان رفته است .

در پایان از تمام کسانی که مرا در نوشتن این پایان نامه یاری نموده اند سپاسگذاری می نمایم .

فصل اول

کلیات

- ۱-۱- تعریف و تحدید موضوع
- ۱-۲- بیان مسله و پژوهش
- ۱-۳- طرح سؤال های پژوهش
- ۱-۴- اهمیت موضوع و ضرورت تحقیق
- ۱-۵- بیان اهداف تحقیق
- ۱-۶- تعریف مفاهیم
- ۱-۷- پیشینه تحقیق و پایه های نظری
- ۱-۸- روش تحقیق
- ۱-۹- بررسی و نقد منابع
- الف- تاریخ های سلسله ای
- ب- سفرنامه ها
- ج- تحقیقات جدید

۱-۱- تعریف و تحدید موضوع

موضوع تحقیق حاضر ، بررسی اوضاع سیاسی قفقاز در یک محدوده زمانی خاص از سقوط سلسله صفویه تا آغاز حکومت قاجار (۱۲۰۹ - ۱۱۳۵ هـ. ق) است .

در این رابطه ابتدا محدوده قفقاز یا جغرافیایی آن را مشخص نموده و سپس اوضاع سیاسی قفقاز را در این دوره مورد بررسی قرار می دهیم . سپس سیاست های دولت های افشار و زندیه تا آغاز حکومت قاجار در قبال منطقه قفقاز مورد تجزیه و تحلیل قرار می گیرد .
محدوده مکانی این تحقیق مناطق ایرانی قفقاز می باشد .

۱-۲- بیان مسئله پژوهش

مهمترین مسئله در این تحقیق بررسی اوضاع سیاسی قفقاز و تأثیر آن بر اوضاع منطقه بوده است . در این تحقیق آن بخش از تاریخ قفقاز بررسی می شود که پیوندی نزدیک با تاریخ ایران در دوره های بعد از سقوط سلسله صفویه تا اوایل قاجار دارد . وضعیت های حاکم محلی در منطقه مورد بحث ، یکی از مسایل اصلی این تحقیق می باشد .

۱-۳- طرح سوال های پژوهشی

- ۱- اوضاع سیاسی قفقاز در دوره مورد اشاره چگونه بوده است ؟
- ۲- سیاست دولت های وقت ایران درباره منطقه قفقاز چگونه بوده است ؟
- ۳- رفتار حاکمان ایرانی در آن منطقه چگونه بوده است ؟
- ۴- سیاست و اقدامات دولتهای بیگانه (روسیه و عثمانی) در این ناحیه چگونه بوده است ؟

۴-۱- اهمیت موضوع و ضرورت تحقیق

منطقه قفقاز یکی از نواحی مرزی دولت ایران با دولت روسیه و دولت عثمانی بوده است. و به دلیل اختلافات مذهبی و هم مرز بودن برای این دولت ها (روسیه و عثمانی) در تمام طول این دوران مکان توجه سیاسی خاصی بوده است. مسئله هم مرز بودن و اشتراکات مذهبی روسیه و عثمانی از یک طرف و برخی سیاست های نامناسب دولت های وقت ایران از طرفی دیگر باعث ایجاد فراز و نشیب های زیادی در این منطقه بوده است.

اهمیت موضوع: برای شناخت مقطعی حساس از تاریخ ایران، (دوره بر افتادن صفویان تا قاجاریه) ایران با روسیه و عثمانی و شناخت خود منطقه قفقاز در این مرحله حائز اهمیت فراوانی است.

۵-۱- بیان اهداف تحقیق

هدف انگیزه واقعی انجام هر کاری است. یک محقق تلاش می کند با مراجعه به اسناد و منابع قدیمی گوشه های گذشته جوامع را از لابلای آنها درآورده و در معرض روشنایی قرار دهد. و هدف او از این کار موفقیت و پیشرفت آینده جامعه بشری در این مرحله از تاریخ ایران است. بررسی حوادث سیاسی قفقاز هم از این نظر قابل بحث و گفتگو است.

هدف اساسی این است که در حد توان و ظرفیت های موجود، تاریخ این دوره مورد بررسی و کنکاش قرار گیرد. هدف اصلی این تحقیق، شناخت وضعیت سیاسی قفقاز در این دوره و سیاست های اعمال شده افغانها، افشاریه و زندیه تا اوایل حکومت قاجار در اوضاع سیاسی قفقاز است. همچنین شناخت اهمیت موضوع یاد شده (اوضاع سیاسی قفقاز) برای دولت های وقت ایران به عنوان یک منطقه استراتژیک که بین دولت های متخاصم و قدرتمند قرار داشت از اهداف این تحقیق می باشد.

۱-۶- تعریف مفاهیم

قفقاز :

منطقه ای است کوهستانی ، فشرده و متراکم که به صورت مایل از شمال غرب به جنوب شرق از بندر آنایا در کناره شمال شرقی دریای سیاه تا شبه جزیره آبشوران امتداد دارد . طول آن قریب به ۱۲۰۰ کیلومتر مربع و عرض آن در پهن ترین قسمت حدود ۱۶۰ کیلومتر است .

منطقه قفقاز یکی از قدیمی ترین مراکز تمدن بشری است . اقوام گوناگونی با زبانهای متفاوت در قفقاز زندگی می کنند . (امیر احمدیان ، ۱۳۷۶ : ۱ - ۷)

گرجستان :

گرجستان در مرکز و غرب منطقه قفقاز واقع شده است . گرجستان از کشورهای منطقه قفقاز و یکی از معروفترین نواحی این سرزمین بزرگ است . گرجستان از چندین ناحیه معروف به نام های کارتلی ، کاختی ، آبخاز ، اوسیتا ، آجارستان ، ایمرتی ، منگرلی و غیره تشکیل شده است . نام گرجی ها از هزاره اول تا قبل از میلاد در بعضی کتیبه های آشوری و اوراتوئی آمده است . (پور صفر ، ۱۳۷۷ : ۱۷۵)

گرجستان پس از انعقاد قرارداد گلستان به همراه نواحی داغستان ، شروان و بخشهایی از آذربایجان و ارمنستان برای همیشه از ایران جدا شد و به روسیه پیوست .

ارمنستان :

ارمنستان اصلی سرزمین کوهستانهای بلند و دژ طبیعی باشکوهی است که حصارهای آن از دشت ماورای قفقاز گرفته تا فلات آناتولی و از دریای سیاه گرفته تا دشت بین النهرین گسترده شده است . دشت ایروان در ادوار مختلف تاریخی مرکز اصلی آن سرزمین به شمار رفته و پایتخت های آن مملکت در طول قرون و اعصار در آن دشت واقع بوده اند مانند آرماویر ، دوین ، اچمیازین و خود شهر ایروان . (پاسدر ماجیان ، ۱۳۶۹ : ۹)

تاریخ این مملکت پیوندی نزدیک با تاریخ ایران در این دوره دارد .

داغستان :

سرزمین داغستان ، امروز سرزمینی است کوهستانی ، که از شمال به جمهوری خودمختار چچن و اینگوش ، و از شرق به دریای خزر و از غرب به گرجستان و از جنوب به اران و جمهوری آذربایجان محدود است . در این مملکت اقوامی همچون ، آوارها ، دارگاهها ، لزگی ها ، قفق ها ، لاک ها تا به سران ها و تات ها زندگی می کنند . دین مردم داغستان بیشتر اسلام شافعی ، شیعه ، گاه یهودی و اقلیتی ازمنی است . (یکتایی ، ۱۳۵۰ : ۳۴۱ - ۳۴۳)

بیشترین جنگ های نادر در منطقه قفقاز در داغستان روی داده است و اقوام لزگی که آنجا زندگی می کردند در برابر حملات او مقاومت سختی از خود نشان می دادند .

شروان :

ایالت شروان از نواحی جمهوری آذربایجان است که از دوران باستان پیوندی نزدیک با تاریخ ایران دارد و جزء خاک ایران بوده است . این ولایت در طول تاریخ ایران فراز و نشیب های زیادی را پشت سر گذاشت و سرانجام پس از انعقاد قرارداد ترکمنچای برای همیشه از ایران جدا گردید .

قرباغ :

ولایتی است در جمهوری آذربایجان ، با مساحتی در حدود ۴۳۸۸ کیلومتر مربع در جنوب شرقی رشته کوه های قفقاز کوچک و بین رودهای ارس و کر واقع شده است . این ولایت قبلاً جزء خاک ایران بوده است و پس از جنگ های ایران و روس در زمان پادشاهی فتحعلی شاه قاجار از ایران جدا گردید و به روسیه واگذار شد .

اران :

به نوشته عنایت الله رضا در کتاب « آذربایجان و اران » از قول مارکوارت با اتکاء به نوشته های تئوفانس میلیتی درباره مرزهای ایران چنین نوشته است :

« اران شامل اراضی شیروان ، قبله (Kabala) شکی و مغان بوده و میان رود کر و ارس قرار داشت . شهر بزرگ این سرزمین پرتوه است . » (رضا ، ۱۳۸۵ : ۵۸)

افشاریه :

حکومتی است که پس از فروپاشی حکومت صفویه در سال ۱۱۴۸ هـ . ق توسط نادر شاه افشار تأسیس شد و در سال ۱۲۱۸ هـ . ق این حکومت را فتحعلی شاه قاجار در زمان نادر میرزا به کلی بر انداخت .

زندیه :

حکومتی است که توسط کریم خان زند ر سال ۱۱۶۳ هـ. ق تأسیس شد و در زمان لطف علی خان زند توسط آغا محمد خان قاجار به سال ۱۲۰۹ هـ. ق منقرض شد .

۱-۷- پیشینه تحقیق و پایه های نظری

تحقیقات و پژوهش های گسترده ای در مورد اوضاع سیاسی قفقاز در طول تاریخ انجام گرفته است . این تحقیقات به صورت منابع تخصصی و غیر تخصصی هستند . با توجه به اینکه منطقه قفقاز از جمله مناطقی است که در آن اقوام مختلفی در سرزمین های مختلف زندگی می کنند ، بررسی کلی درباره همه آنها به صورت یک جا صورت نگرفته است . کتاب ها و مقالات و تحقیقاتی که هم صورت گرفته است تنها بخش هایی کوچک از منطقه قفقاز را در بر می گیرد . در مورد سلسله های افشاریه و زندیه علاوه بر این کتاب های زیادی منتشر شده اند ، اما مطالب این کتاب ها کلی است و تنها تاریخ مناطق قفقاز نیست و اوضاع سیاسی قفقاز در این دوره ها کمتر به آن اشاره شده است . از مهمترین کتاب های جدیدی که در این زمینه نوشته شده اند می توان به کتاب های « شکرنامه شاهنشاهی یا تاریخ ششصد ساله قفقاز » اثر بهمن میرزا ، کتاب « تاریخ قراباغ » نوشته میرزا جمال جوانشیر قراباغی ، « تاریخ تحولات سیاسی - اجتماعی ایران در دوره های افشاریه و زندیه » نوشته دکتر رضا شعبانی و « تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در عصر زند » نوشته دکتر غلامرضا ورهرام و کتاب « تأثیرات متقابل تاریخی و فرهنگی ایران و گرجستان » شامل چندین مقاله در مورد اوضاع سیاسی قفقاز در دوره های مختلف از جمله افشاریه و مقالات « پیشینه تاریخی داغستان » نوشته مجید یکتایی و مقاله « سرزمین قفقاز و مردم آن » از همین نویسنده اشاره نمود . اما در خصوص تحقیق حاضر (اوضاع سیاسی قفقاز

از سقوط صفویه تا اوایل قاجار) تاکنون تحقیق جامعی صورت نگرفته است. و با انجام این تحقیق امیدواریم که تحولات این مقطع از تاریخ ایران در رابطه با منطقه قفقاز به گونه ای روشن تر بیان گردد.

۸-۱- روش تحقیق

تحقیق حاضر بر اساس روش توصیفی و تحلیلی است و روش گردآوری اطلاعات که روش کتابخانه ای است که مبتنی بر گردآوری مطالب و تدوین آنها بر حسب زمان و تجزیه و تحلیل آنها و استنباط می باشد که از کتاب های مختلف تاریخی که درباره حوادث دوره مورد بحث گزارشهایی نوشته اند اطلاعات استخراج و سپس تجزیه و تدوین می شود.

۹-۱- بررسی و نقد منابع

نقد و ارزیابی منابع اصلی (منابع قدیمی)

برای بررسی، تحقیق و پژوهش در مورد اوضاع سیاسی قفقاز از سقوط صفویه تا اوایل قاجار، منابع تاریخی مختلف و متعددی وجود دارد که برای انجام کارها بسیار مفیدند و اگر این منابع به دقت مورد بررسی قرار گیرند انجام این تحقیق با موفقیت قرین خواهد بود. این منابع شامل کتاب های قدیمی و دست اول، آثار پژوهشگران روسی، ایرانی و اروپایی و مقالاتی هستند که در این زمینه نوشته شده اند.

یک دسته از منابع مهم و ارزشمند، برای هر تحقیق و پژوهش تاریخی، منابع قدیمی و اصلی می باشد. این دسته از منابع چون به طور مستقیم با موضوع و دوره ی تاریخی در ارتباط می باشد، از اهمیت ویژه ای برخوردار هستند. برای بررسی و پژوهش در مورد اوضاع سیاسی قفقاز از سقوط

صفویه تا اوایل قاجار به منابع و متون قدیمی رجوع شده است. این منابع از حیث نزدیکی و تقارن با آن دوره اطلاعات دست اولی در اختیار محقق قرار می دهند و حایز اهمیت می باشد. این منابع را می توان به تاریخ های سلسله ای، سفرنامه ها و غیره تقسیم بندی نمود.

الف - تاریخ های سلسله ای

۱- کتاب عالم آرای نادری: نوشته محمد کاظم وزیر مرو، مفصل ترین زندگی نامه نادر شاه افشار، و تاریخ حوادث روزگار اوست که در نیم قرن اخیر نام و آوازه گسترده ای در جهان دانش یافته است. مؤلف کتاب خود را با زبان ساده و بی پیرایه، زبان محاوره عصر خویش نوشته است. عالم آرای نادری، به علت در بر داشتن اخبار دست اول از دوره نادر، و اطلاعات متنوعی از وضع اجتماعی و اقتصادی و آداب و رسوم آن دوره، ارزش کم نظیری دارد. محمد کاظم مرد صادق ساده ضمیری است که آنچه را دیده و شنیده، به زبان خود به قلم آورده است. و اگر گاهی شاخ و برگ حادثه ها رنگ افسانه و داستان به سخن داده، اما مراجعه به منابع دیگر اصل روایات او را تأیید می کند. چون تألیف کتاب سال های طولانی - حداقل به مدت ده سال - ادامه داشته، لحن مؤلف و شیوه تألیف یک دست نیست، و ارزش مطالب هم فراز و نشیب دارد. هر چه کتاب بیشتر، و سن و سواد و تجربه مؤلف بالاتر می رود، مطالب پخته تر و منطقی تر می شود، عشق مؤلف به کار خویش و پرس و جو از آگاهان و نقل مشهودات شاهدان عینی وقایع، ارزش تازه ای به حاصل کار می دهد. (کتاب عالم آرا، ج ۱، مقدمه مصحح)

این کتاب از منابع دست اول آن دوران به شمار می آید و با تصحیح دکتر محمد امین ریاحی در سه جلد توسط کتابفروشی زوار در سال ۱۳۶۴ به چاپ رسیده است.

در تمام جلد‌های این کتاب ارزشمند ، به حملات و تهاجمات نادر به قفقاز از جمله شروان ، داغستان ، گنجه ، قراباغ ، گرجستان ، دربند و یاغیانی که در این مناطق بر ضد نادر توطئه و آشوب برپا می کرده اند اشارات ارزشمندی کرده است و کتاب را با قتل نادر به پایان می رساند .

۲- تاریخ جهانگشای نادری: این کتاب توسط میرزا مهدی خان استرآبادی به رشته تحریر در آمده و احوال و اقدامات نادر شاه را در بر می گیرد . میرزا مهدی خان مردی زیرک و منشی الممالک و یکی از چهار پنج تن ندیمان و مقربان خاص و مشاوران نزدیک نادر ، و در سفر و جنگ همراه او بوده ، مخصوصاً در مسایل مربوط به سیاست های خارجی و مکاتبات نادر با پادشاه عثمانی و دیگران ، و رفت و آمد سفیران بیگانه و مذاکرات با آنها شخصاً وظیفه و مسئولیت داشته ، در نتیجه گزارش این مسایل در کتاب او دقیق است . یا در جنگ هایی که نادر با دشمنان خویش داشته است اغلب اعداد و ارقامی که ارایه می دهد نزدیک به واقعیت است .

میرزا مهدی خان به عنوان یکی از مشاوران نزدیک نادر ، طبعاً شریک در تصمیمات او بوده و کتابش در واقع یک تاریخ رسمی و متضمن کارهای نادر است ، و احتمالاً تا نادر زنده بوده ، هر چه نوشته فصل به فصل به نظر او می رسانیده است . در سراسر کتاب او یک نوع مصلحت بینی درباره ولی نعمت (نادر) به چشم می خورد که کارهای نیک را با آب و تاب بیشتری نوشته ، و فقط چهره ستودنی و گرامی داشتنی نادر را تصویر کرده است .

میرزا مهدی خان بسیاری از موفقیت ها و پیروزی های نادر را می ستاید ولی از ذکر ناکامی های نظامی و شکست ها ، مخصوصاً در قفقاز اجتناب می کند . با تمام این اوصاف چون این کتاب از منابع دست اول حکومت افشاریه می باشد برای بررسی این تحقیق حایز اهمیت فراونی می باشد .

میرزا مهدی خان کتاب خود را از ورود افغانها به ایران آغاز و با مرگ نادر شاه به پایان می‌رساند. و در بسیاری از فصل‌های کتاب اطلاعات بسیار خوبی درباره حمله نادر به قفقاز از جمله شهر شماخی و شروان و دیگر مناطق در اختیار قرار می‌دهد.

این کتاب توسط انتشارات دنیای کتاب در سال ۱۳۶۸ به چاپ رسیده است.

کتاب دیگر نویسنده « دره نادره » نیز اطلاعاتی درباره قفقاز در اختیار ما قرار می‌دهد.

۳- رستم التواریخ: کتاب حاضر نوشته محمد هاشم متخلص به آصف و ملقب به رستم الحما است. پدران وی از بزرگان عصر صفوی بودند و پدر بزرگش امیر شمس الدین محمد کارخانه باشی عصر شاه سلطان حسین صفوی بود. پدر محمد هاشم در دستگاه دولت کریم خان صاحب منصب بود، و مدتی را نیز در اسارت آغا محمد خان به سر برد.

تاریخ شروع رستم التواریخ ۱۱۹۳ هـ. ق است. به تدریج در سال‌های مختلف قسمت‌هایی بر آن اضافه شده است و بالاخره تا وقایع سال ۱۲۴۷ هـ. ق یعنی زمان فتحعلی شاه قاجار را شامل می‌شود. متن کتاب که حاوی خاطرات پدر بزرگ و پدر او است، با حکومت شاه سلطان حسین صفوی شروع شده است و اگرچه تا زمان فتحعلی شاه را در بر می‌گیرد، اما بخش‌های زیادی از آن مربوط به دوران زند است. رستم التواریخ اگر چه به رویدادهای سیاسی و حوادث تاریخی اشارت فراوانی کرده، اما وقایع اجتماعی نیز فراموش نشده است و به همین جهت یکی از منابع مهم بررسی تاریخ اجتماعی ایران در قرن دوازدهم هجری قمری است.

در این کتاب تا آنجا که مربوط به تحقیق مورد نظر مربوط است اطلاعاتی در اختیار ما قرار می‌دهد و اساسی‌ترین قفقاز را در دوره زندیه بر شمرده است که خود دارای اهمیت فراوانی است.